

KULTŪRA IR VISUOMENĒ

Pasaulinė naujųjų amžių sistema: Lietuva gėstančio kapitalizmo sąlygomis

AIVARAS STEPUKONIS

Lietuvos kultūros tyrimų institutas
astepukonis@gmail.com

Straipsnyje nagrinėjama amerikiečių mąstytojo Immanuelio Wallersteino išplėtotą dinaminę pasaulinių sistemų teorijos atmaina. Apibrėžiamos ir aiškinamos ciklinių poslinkių, epochinių slinkčių, raidos asimptočių, sisteminio dvejinimosi ir chaoso sąvokos. Aptariant epochines darbo jėgos, gamybos reikmenų ir mokesčių sąnaudų didėjimo slinktis, atskleidžiama, kodėl istorinis kapitalizmas šiandien išgyvena gilią struktūrinę krizę, kurios neatlaikęs jau artimiausiais dešimtmečiais gali užleisti vietą naujai pasaulinei sistemai. Galiausiai pateikiama Wallersteino pasaulinių sistemų teorijos kritika, paremta etiniais, psichologiniais, topologiniais ir technologiniais argumentais. Išryškinus pamatinius pasaulinės kapitalistinės sistemos keblumus, kritiškai žvelgiama į posovietinę Lietuvos valstybę, dažnai neapdairiai mėgdžiojančią kapitalistinius verslo mechanizmus kaip tik tuomet, kai šie pasaulyje nustoja veikti.

Esminiai žodžiai: naujieji amžiai, pasaulinė sistema, kapitalizmas, globalėjimas, epochinė slinktis, asimptotė, dvejinimasis, chaosas, krizė, Lietuva, valstybė, posovietinis, kultūra, ekonomika, technologija, pažanga, plėtra, kūrybinė pramonė, kosmosas, kolonizavimas, žmonija, išlikimas

PASAULINĖ NAUJŪJŲ AMŽIŲ SISTEMA KAIP RAIDA: DINAMINIS PJŪVIS

„Tamsusis“ senovės graikų išminčius Herakleitas mėgdavo šmaikštauti: „dusyk į tą pačią upę neįbrisi“¹. Gamtos ir visuomenės reiškiniai, kurie, atrodytų, stovi ir nekinta, įdėmiau pažvelgus, vis dėlto juda ir mainosi. Tikrovės kaitą ir tėkmę žmonija išmoko gaudyti ir vaizduoti dėsniais, panašybėmis, kartotėmis, pavidalais, tapatybėmis. Nepa-

prastas gebėjimas lėtinti, standinti, kardyti, rėminti, o sykais ir visiškai savo elgsenoje bei mąstysenoje sulaukyti tai, kas savaime judru ir kaitu, – nuostabus mintinis žmonių laimėjimas, per daugybę amžių tapęs tokia įprasta aplinkos stebėjimo ir vertinimo būseną, jog tos įsisąmonintos nuolatybės ir pastovybės neretai ima gožti tai, ką iš tikrųjų būtų naudinga matyti, užliūliuodamos ne tik eilinių žmonių („lengvatikių“), bet ir igudusių mokslininkų („smailakiautojų“) protus.

Tirdami sąrangas, pasitelkiame *statišką*

¹ Platonas, *Kratilas*, p. 107.

požiūrį, išmokstame regėti kintančios tikrovės judesių tapatumą, rimtį, tvarumą. Tirdami vyksmus, plėtotes ir raidas, į tuos pačius reiškinius metame jau kitokį, *dinamišką* žvilgsnį, įprantame stebėti rymančios tikrovės permainas, virsmus, slinktis, pokyčius. Pasaulinę naujųjų amžių sistemą istorinio laiko požiūriu kaip daugiau ar mažiau susiklosčiusią, įsitvirtinusią ir, atrodytų, nebeišklibinamą ekonominę sąrangą jau atvaizdavau². O dabar – žinoma, ir toliau vadovaudamasis Wallersteinu – į tą patį erdvėlaikinį reiškinį dirstelėsiu kaip į virsmą, kurio susipynisuiose tarpsniuose pasaulinė naujųjų amžių sistema net tik mezgasi, auga, bręsta ir veši, bet ir sensta, silpsta, traukiasi bei nyksta.

CIKLINIAI KAPITALIZMO POSLINKIAI

Kapitalistinė pasaulinė sistema, tegul ir ilgaamžė, tegul iš akies ir tvari, vis dėlto išgyvena nuolatinę kaitą, kurios atskirus dinaminis dėsnis mokslininkai apibūdina ekonominių bangų, ūkinių svyrių, verslo ciklų ir panašiomis sąvokomis³. Visiems šiems ūkinės kaitos reiškiniams, nors ir skirtingiems savo priežastimis, aplinkybėmis bei mastais, būdingas ritmingas kartojimasis laike: ekonominis gyvenimas auga – užaugęs, smunka – nusmukęs, vėl stiebiasi.

2 Stepukonis, A. *Pasaulinė naujųjų amžių sistema statiniu pjūviu: Immanuelio Wallersteino įžvalgos*.

3 Socialinio mokslo raštijoje dažniausiai minimi apie 3–5 metus trunkantys Kičino ciklai pagal atradėją britų verslininką ir statistiką Josephą Kitchiną (1861–1932); 7–11 metų trunkantys Junglaro ciklai pagal atradėją prancūzų gydytoją ir statistiką Clémentą Juglarą (1819–1905); 15–25 metus trunkantys Kuzneco svyriai pagal atradėją baltarusių kilmės amerikiečių ekonomistą Simoną Kuznežą (1901–1985); 45–60 metų trunkančios Kondratjevo bangos pagal atradėją rusų ekonomistą Nikolajų Dmitrijevičių Kondratjevą (1892–1938).

Nepamirškime, pasaulinių sistemų analizės vienetas – istorinis ir geografinis erdvėlaikis – itin stambus, aprėpiantis kelių šimtmečių laikotarpį ir nusidriekiantis per kelis žemynus. Nenuostabu, kad Wallersteinno svarstymuose apie kapitalizmo raidą vyrauja pats ilgiausias verslo ciklas, trunkantis apie 560 metų. Šis ciklas, kartais vadinamas Kondratjevo ciklu⁴, prasideda, pasaulinei ekonomikai ėmus kilti ir plėtotis tarpsnyje A, ir baigiasi, pasaulinei ekonomikai ėmus leistis ir stingti tarpsnyje B. Tikslesnė pavienių Kondratjevo ciklų trukmė priklauso nuo laiku ar ne visai laiku pritaikytų politinių priemonių, siekiant nutraukti tarpsnį B ir išjudinti tarpsnį A, paprastai sukuriant naują pramonės šaką ir rinkoms pasiūlant naujos rūšies antrinių gėrybių.

Apsiribojus tik ilgosiomis Kondratjevo bangomis, būtų galima manyti ir elgtis (!), tarytum žmonija, išplėtojusi ir įtvirtinusi kapitalistinę sistemą, pasiekė aukščiausią istorinės saviraidos pakopą. Taip, ta sistema svyruoja, čia kopdama viršun, čia risdamasi žemyn, tačiau būdama gyvybinga, veržli ir, svarbiausia, išradinga, ji vis apgudrauja aplinkybes, pranoksta lūkesčius, atsidūrusi ciklo papėdėje kaskart randa apsukrių būdų išsiropšti, atkusti ir vėl subujoti.

Vaizdinys – dailus, bet, deja, netikras. Vollersteiniškoje pasaulinių sistemų analizėje Kondratjevo bangos težymi vieną iš empirinių duomenų atskaitos taškų, ties kuriais tyrimas anaipol nesibaigia, priešingai, čia jis įgauna pagreitį. Verslo ciklų ekonometrija naudojama, ruošiant dirvą aukštesnio laipsnio bendresnėms ir sudėtingesnėms įvykių

4 Žг. Николай Дмитриевич Кондратьев. *Большие циклы конъюнктуры*, с. 28–79.

sekoms įžvelgti – sekoms, kurių reiškiniai jau nebe ciklinio, o tiesinio, tai yra negrįžtamo, pobūdžio.

Ciklinė mąstysena būdinga ne tik griežtesniam moksliniam, bet ir kasdieniam pažinimui. Imkime keturis metų laikus: pergyvenęs vienerius kalendorinius metus, žmogus patyrė ištisą gamtos ciklą, kuris nuo šiol kartosis. Žinoma, pasitaikys vasarų, sausesnių ir kaitresnių už kitas, užklups žiemų, žvarbesnių ir sniegingesnių už kitas, tačiau ne tiek, kad vasarą negrįžtų paukščiai, o žiemą nekaustyti gruodas. Įsisukus į tokį ritmingą kartotinių įvykių ratą, kuriame viskas, kas įvyks, jau nekart vienaip ar kitaip įvykę, galima prarasti budrumą, nebepastebėti, kad cikline raida pasižymintis reiškinys gali keistis ir kitokiais būdais, kurie yra ne cikliniai, o tiesiniai: objektyviai, ilgainiui gali išnykti skirtumai tarp metų laikų, subjektyviai – pasenti tuos metus nugyvenęs žmogus, kuriam kadaise tokių „ciklų“ (suprask, metų) buvo dvidešimt dveji, o dabar – jau septyniadešimt penkeri.

Vadinasi, ciklinę stebėseną būtina papildyti kitokia – tiesine. Wallersteinas tą ir daro, atkreipdamas dėmesį, jog didiesiems ūkinio plėtimosi ir traukimosi ciklams kartojantis, lygintinos ne tik vidinės atskirų ciklų panašybės ir skirtybės (kokie veiksniai kiekvienu istoriniu atveju lemdavo augimą ir smukimą). Dar svarbiau lyginti naujai susidariusias faktines padėtis, į kurias senstanti kapitalistinė sistema patenka, nuo vieno ūkinio svyravimo rato pereidama prie kito. Paties Wallersteino žodžiais, „Pasibaigęs Kondratjevo ciklas į pradinę padėtį, kurioje buvo ciklo pradžioje, nebegrįžta, nes tai, kas buvo padaryta tarpusnyje B, siekiant iš jo išsivaduoti ir sugrįžti į tarpsnį A, lemtingu būdu pa-

keitė pasaulinės sistemos parametrus“⁵. Į priežastis, kodėl kapitalizmo raida yra negrįžtamo baigtinio pobūdžio, gilinsiuosi jau netrukus. Šioje vietoje svarbu perprasti tą aukštą erdvę erelišką akirati, tą platų architektoninį žvilgsnį, kuriuo pasaulinių sistemų analizė aprėpia paskutinius penkis Vakarų kapitalizmo šimtmečius, stebėdama ne tik ciklinius susiklosčiusios ekonominės sistemos savęs pratęsimo mechanizmus, bet ir šiųjų ribotumą bei laikinumą.

Nauja padėtis, į kurią kapitalistinė sistema patenka vienam verslo ciklui pasibaigus, kitam – prasidėjus, laikytina ciklo poslinkiu. Pavyzdžiui, kiekvieną vasarą prie mano namų sužaliuoja parkas, mėgstu išeiti ten pasivaikščioti. Nors kiekvieno pasivaikščiojimo metu ulba vis kiti paukščiai, prasilenkiu vis su kitais žmonėmis, keliais laipsniais skiriasi lauko temperatūra, kartais dangus apsiniaukęs, kartais vaiskus, bendrai paėmus, vieta ir patirtis kiekvieną vasarą sudaro vis „tokį patį ciklą“. Kartu kiekvieną vasarą į parką išeinu kažkiek pakitęs: mano kaktą vagoja vis daugiau raukšlių, smilkinuose vis daugiau žilų plaukų, ir taip kiekvieną vasarą iki paskutinės. Vadinasi, kas vasarą kartodamas „tokį patį ciklą“, drauge kintu, nebesu toks pats, senstu. Tad ir anas „toks pats ciklas“, atsižvelgus į visas aplinkybes, vis dėlto yra „toks pats“ nevisiškai. Tas „nevisiškai“ ir žymi ciklo poslinkį.

Tęsiant analogiją, jeigu viso savo gyvenimo vasarinių pasivaikščiojimų ciklų poslinkius versčiau taškais ir per juos brėžčiau kreivę, gaučiau tai, kas tiek pasaulinių sistemų analizėje, tiek apskritai makrosociologijoje vadinama epochine slinktimi (angl. *secular*

5 Wallerstein, I. *World-Systems Analysis: An Introduction*, p. 31.

trend). Ši slinktis atvaizduotų mano gyvenimo raidos kreivę, parodydama mano vystymosi kryptį to vystymosi galimybių rėžiuose. Esama dviejų rėžių porų: gyvybės kiekio ir gyvybės trukmės, tai yra iš viso nugyvento amžiaus. Gyvybė – tai baigtinis mano psichosomatinio būvio kiekis – tiek, kiek manęs yra nuo gimimo iki mirties. Kaip žinia, žmogaus gyvybė kiekio požiūriu – ribota, ji eikvojasi per laiką, o išsieikvojusi 100 proc. nutrūksta. Gyvybės trukmė – tai atkarpa begalinėje laiko tasoje, kuria matuojamas gyvybės likutis. Žmogaus trukmė, kaip ir jo gyvybė, yra baigtinė, nes duotajam gyvybės kiekiui laiko požiūriu anksčiau ar vėliau lemta išsisemti.

Kaip galėčiau atvaizduoti savo gyvenimo kreivę diagramoje? Brėžiu dvi koordinačių sistemos ašis – teigiamą stačiąją (ordinatę), kurioje žymiu šimtaprocentinę gyvybės kiekio skalę, ir teigiamą gulsčiąją (abscisę), kurioje žymiu begalinę gyvybės trukmės arba laiko skalę. Judėdamas gulsčiąja gyvybės trukmės ašimi, kartu neišvengiamai judu ir stačiąja gyvybės kiekio ašimi, vadinasi žinau, kad tik laiko klausimas, kada pasieksiu šimtaprocentinę ribą, tai yra visiškai išsieikvosiu savo psichosomatinės jėgas. Tą šimtaprocentinę gyvybės ribą, tas savotiškas gyvenimo trukmės lubas, atvaizduoju kaip gulsčiosios laiko ašies lygiagrečią – asimptotę⁶, prie kurios būtinai artėju ir kurią ilgainiui būtina pasiekiu dėl turimų ribotų žmogiškosios energijos išteklių. Vadinasi, nepaisant visų mano gyvenimo ciklą ir meistriškų jų gebėjimų „sugrįžti į pradžios tašką“, „atsinaujinti“, suktis „amžino kartojimosi rate“, kiekvienais metais atsiduriu vis arčiau savojo būvio ribos, kol vieną dieną apskritai nustoju

būti – tąsyk stačiojoje gyvybės ašyje pasiekiu asimptotę, gulsčiojoje – kraštutinį savo nugyvento amžiaus (mirties) rėžį.

Baigtinio žmogaus gyvenimo analogija siekia kiek artimesniu ir paprastesniu būdu nupasakoti pasaulinių sistemų analizei savybingą tiesinę ilgaamžių ir plačiamasčių visuomeninių vyksmų stebėseną, didžiuosiuose kartotiniuose verslo cikluose įsidėmint kryptingus poslinkius, o šiuose – bendrą epochinę slinktį, išryškinančią tiriamojo reiškinių – kapitalistinės naujųjų amžių sistemos – istorinį atstumą iki jo baigtinės ribos arba asimptotės. Nepamirškime: kapitalizmo esmę sudaro begalinis kapitalo kaupimas lobstamais mastais ir monopolinėmis priemonėmis, kitaip tariant, tikintis milžiniškų viršpelnių iš tikslingai suvaržytos rinkos (pasikartosiu: kapitalizmas yra klastinga laisvosios rinkos priešybė, vilkas ėriuko kailyje!).

Kapitalizmo raidą matuojant ir nagrinėjant tik stambiaisiais verslo ciklais, atrodytų, kad šios sistemos vidinio persitvarkymo ir išorinio prisitaikymo galimybės – neišsemiamos, tačiau pažvelgus į epochinę reiškinio slinktį, paveikslas – jau kitoks: kapitalizmas rutuliojasi kaip ilgas, palyginti tvarus, bet kartu baigtinis istorinis vyksmas, pastaraisiais dešimtmečiais priartėjęs prie visiško išsekimo, tai yra beveik pasiekęs savo gyvavimo asimptotę. Pagrindinė tokios atomazgos priežastis – bemaž ištuštėję svarbiausi energiniai kapitalizmo aruodai. Monopolinės prekybos galimybės, o su jomis ir didelių viršpelnių perspektyvos dabartiniame pakitusių dvasinių ir medžiaginių išteklių pasaulyje tiek sumenkusios, kad ima iš esmės nebetenkinti kapitalistinio pelningumo lūkesčių. Pasaulinės naujųjų amžių sistemos variklis pradeda gurgždėti, o greitai metu, tikėtina, ir visai už-

6 Žr. ten pat.

strigs. Kokie gi veiksniai, anot Wallersteino, lemia tą negrįžtamą kapitalistinių viršpelnų traukimąsi, o su juo ir pačios kapitalistinės sistemos irimą?

EPOCHINĖS KAPITALIZMO SLINKTYS

Siekdami nepaliaujamo kapitalo prieaugio, verslininkai – kiek tik leidžia sąlygos – didina gaminių kainas ir mažina gamybos sąnaudas. Didinti gaminių kainų, kiek užsigeidę, žinoma, jie negali, nes susiduria su dviem išoriniais kliuviniais. Pirma, jiems trukdo toje pačioje rinkoje tykantys varžovai, prekiaujantys panašiais gaminiais, tik galimai mažesnėmis, vadinasi, pirkėjui patrauklesnėmis kainomis. Kurį laiką apskrieji verslininkai padėtį sprendžia socialine klasta ir politine įtaka, sudarydami slaplus kartelius, vienydamiesi į oligopolijas, tačiau ir vieni, ir kiti sambūriai – pernelyg trapūs ir trumpalaikiai, linkę susinaikinti iš vidaus, į rinką įžengus kitiems galingiems varžovams ir prikirptus viršpelnus, kuriais oligopolija laikinai galėjo mėgautis⁷. Antra, savavališką kainų kėlimą varžo ribotoji paklausa (angl. *effective demand*), tai yra pirkėjų turimos ribotos lėšos ir išgalės įsigyti reikalingas prekes. Gaminį arba paslaugą verslininkas gali tikėtis parduoti, tik neviršydamas pirkėjų perkamosios galios. Taigi savavališko kainų didino galimybės net ir pusiau laisvoje rinkoje – palyginti suvaržytos. Vienintelė išeitis, vaikantis viršpelnų, – mažinti gamybos sąnaudas.

Pasak Wallersteino, gamintojai susiduria su trimis pagrindinėmis gamybos sąnaudų rūšimis: 1) darbo jėgos, atlygindami už

įmonėje plušančio personalo darbą; 2) gamybos reikmenų, mokėdami už gamyboje vartojamas medžiagas bei įrenginius, 3) mokesčių, atsiskaitydami už valstybės teikiamas paslaugas. Metas drauge su Wallersteinu į kiekvienos sąnaudų rūšies istorinę plėtotę pažvelgti iš arčiau, išryškinant priežastis, kodėl visos trys sąnaudų rūšys, anot mokslininko, „per visą kapitalistinės pasaulinės ekonomikos *longue durée* nuosekliai augo“⁸. Pradėsiu nuo darbo sąnaudų.

Darbo jėgos sąnaudų didėjimas

Gamintojais Wallersteinas vadina ne tikruosius gamintojus (siuvėjus, dailides, programuotojus, vairuotojus, statybininkus, virėjus ir t. t.), o – kaip ydingai įprasta ekonomikos moksle – gamybos priemonių savininkus. Šie steigia įmones ir samdosi darbininkus, kurie už sutartą atlygį tas gamybos priemones tiesiogiai valdo, gamindami gėrybes, kurias savininkas parduoda rinkoje. Stambioji kapitalistinė gamyba vykdoma miesto vietovėse, kitaip tariant, urbanizuotose srityse, kur sutelkta darbo jėga ir įrengta gamybai reikalinga viešoji infrastruktūra.

Istoriškai pirmosios samdomų darbininkų kartos į miestus sugužėdavo iš kaimo vietovių. Naujoje aplinkoje darbininkai kurį laiką būdavo politiškai silpni. Šį pradinį ir – kaip netrukus matysime – laikiną pažeidžiamumą, pasak Wallersteino, lemdavo tiek kultūriniai, tiek ūkiniai veiksniai. Kultūrinio požiūriu iš kaimo į miestą persikraustę žmonės naujoje aplinkoje iš pradžių nesigaudydavo, nes stokodavo bendrosios gyvenimo mieste patirties, neišmąnydavo savo teisių,

7 Žr. ten pat, p. 95–6.

8 Ten pat, p. 79.

nemokėdavo naudotis veikiančiais politiniais mechanizmais⁹. Ūkiniu požiūriu naujakuriai mieste uždirbdavo daugiau negu prieš tai kaime, vadinas, galėdavo džiaugtis padidėjusiomis pajamomis, net jeigu pasauliniu mastu tos pajamos ir toliau likdavo labai kuklios.

Tardamiesi dėl atlygio dydžio, dėl suprantamų priešasčių darbdaviai siekdavo kuo mažiau mokėti, o samdiniai, priešingai, – kuo daugiau uždirbti, tačiau pastarieji, nežinodami savo politinių galių, derybose būdavo linkę nusileisti. Tokios nuolaidos darbdaviams leisdamas savintis didesnę pajamų dalį ir lygiai tiek didinti savo pelną. Vis dėlto nepalanki padėtis, į kurią patekdavo pirmosios į miestą atsikrausčiusių samdinių kartos, palyginti greitai keisdavosi jų naudai. Remdamasis istoriniais duomenimis, Wallersteinas apskaičiuoja, jog naujakuriai savo politinį silpnumą urbanizuotose vietovėse įveikdavo per maždaug 30–50 metų laikotarpį, o įsibėgėjusiam dabartiniame pasaulyje naujieji miestiečiai tai daro dar sparčiau¹⁰. Visą šį laikotarpį darbdavys savo samdiniams būdavo verčiamas palaipsniui kelti darbo užmokestį – galiausiai tiek, kad pelno likutis begalinio kapitalo medžioklio jau nebetenkindavo.

Ką istoriškai darydavo kapitalistai, pakliuvę į tokią padėtį, kaip sukdamosi? Perkeldavo dalį arba visą savo gamybą į pasaulio kraštą, kuriame rasdavo susiklosčiusį žemesnį darbo užmokesčio lygį. Toliau įvykiai kartodavosi: iš kaimo į miestą persikrausčiusi samdomoji jėga netrukdamo prakusti, apsišviesti, iš darbdavio reikalaujama vis didesnio ir teisingesnio atlygio. Kapitalo prie-

augis tolydžio tirpdavo, o pats kapitalistas anksčiau ar vėliau laimės ieškodavo kitame žemės kampelyje. Į šiuos kartotinius gamybos perkėlimo iš vienos šalies į kitą ciklus pažvelgus platesniu akiračiu, ryškėja kryptinga epochinė slinktis: Žemės planetoje ima stigti neurbanizuotų vietovių, kuriose būtų galima pasiekti pakankamą darbo sąnaudų mažėjimą pakankamai ilgą laiko tarpą, kad iš gamybos perkėlimo gauta nauda atitiktų kapitalistinio pelningumo kriterijus.

– Ir tą kapitalistai padarė patys savo rankomis (!), gamybą mėtędami iš krašto į kraštą ir taip nukaimindami (angl. *deruralization*), o kartu ir sumiestindami didžiumą gyvenamųjų pasaulio regionų¹¹. Vadinas, darbo sąnaudų mažinimas, fabrikus perkraustant iš brangesnės urbanizuotos vietovės, į pigesnę, palengva artėja prie savo galimybių asimptotės. Pasaulyje nebelieka kaimiškų regionų, o su jais ir įprastinių perspektyvų mažinti darbo užmokesčio išlaidas. Per pastaruosius penkis šimtmečius verslininkų nugalintas pelno didinimo mechanizmas, mažinant darbo sąnaudas per politiškai ir ekonomiškai silpnų regionų išnaudojimą, žlunga. Wallersteino žodžiais, „Esama ilgalaikės pasaulinės slinkties: gamintojai moka vis didesnes algas, nes bėgant amžiams derybinė darbininkijos padėtis visame pasaulyje tolydžio stiprėja (pirmiausia dėl pasaulio nukaiminimo)¹². Kapitalizmo bėdos nevaikšto po vieną, esama dar dviejų epochinių slinkčių, liudijančių netolimą šios istorinės sistemos nuopolį.

9 Žr. Wallerstein, I. *Contemporary Capitalist Dilemmas, the Social Sciences, and the Geopolitics of the Twenty-first Century*, p. 144.

10 Žr. ten pat, p. 144–5.

11 1950 metais miestuose gyveno 30 proc. visų pasaulio gyventojų, šiandien čia glaudžiasi jau 60 proc. (žr. Deane Neubauer, *Mixed Blessings of the Megacities*).

12 Wallerstein, I. *Contemporary Capitalist Dilemmas, the Social Sciences, and the Geopolitics of the Twenty-first Century*, p. 146–7.

Gamybos reikmenų sąnaudų didėjimas

Kitas įprastas būdas didinti pelną – mažinti išlaidas gamybos reikmenims (angl. *inputs*). Šnekėdamas apie reikmenis, Wallersteinas turi galvoje gamybai būtinus įrenginius ir medžiagas, įskaitant žaliavas, pusiau apdirbtus ir visiškai apdirbtus gaminius. Žinoma, reikmenis galima įsigyti tik rinkoje už pardavėjų siūlomą kainą – ši sąnaudų dalis gamintojams yra neišvengiama. Vis dėlto esama kitų, paslėptų išlaidų, kurios tiesiogiai susijusios su reikmenimis ir kurių, gerai pasistengus, praeityje gamintojams bent laikinai pavykdavo atsikratyti – tai atliekų (ypač taršiųjų medžiagų) tvarkymo, žaliavų atnaujinimo ir viešosios infrastruktūros naudojimo sąnaudos. Prasimančius, kaip išsisukti nuo šių išlaidų, galima ženkliai kilstelėti pelną.

Atliekų tvarkymo sąnaudos – pačios mažiausios, gamybos atliekų visai neapdorojant arba apdorotas jas tik nežymiai, o tada pergabenant į viešuosius sąvartynus. Kai atliekamos medžiagos yra taršios, daugėja ne tik netvarkos, bet ir kenksmingų padarinių ekosferai. Anksčiau ar vėliau bjauruojama aplinka bei niokojama gamta virsta visuomenine problema, kurią gyventojų bendruomenės sprendžia, priešindamosi gamintojų vykdomai taršai. Ką daro gamintojai? – Keliasi į kitą kraštą, kuriame taršos draudimai nėra tokie griežti. Vis dėlto istorija kartojasi ir čia: nusiaubta gamta ima badyti čia gyvenančių žmonių akis, neapsikentusi visuomenė sukyla, tenka sprukti kitur, kol vieną dieną – ir ta diena, pasak Wallersteino, jau visai čia pat¹³ –

13 Žr. Wallerstein, I. *World-Systems Analysis: An Introduction*, p. 81.

vietos neapdorotų atliekų sąvartynams Žemės planetoje beveik nelieka.

Panašiai įvykiai klostosi ir ieškant būdų, kaip vykdyti gamybą, neatnaujinant žaliavų, nes atnaujinimas – brangus dalykas. Kelių šimtmečių pasaulinės ekonomikos istorija rodo, kad žaliavų pirkėjams ilgalaikis tiekimas dažniausiai – nė motais, o pardavėjams – kaip toje patarlėje „geriau žvirblis rankoje negu erelis danguje“ – labiau kirba trumpalaikė, o ne ilgalaikė nauda. Toks beatodairiškas elgesys Žemės planetoje lėmė stambaus masto gamtinių išteklių nualinimą, kurį dabartinė technologinė pažanga atsveria geriausiu atveju tik iš dalies¹⁴. Pigių žaliavų oazių Planetoje beveik nelikę, vadinasi, ir galimybės tokiu būdu mažinti gamybos sąnaudas – kone išsekusios.

Kitas laiko patikrintas būdas, kaip mažinti išlaidas, – veltui arba pusvelčiui naudotis valstybine infrastruktūra – švietimo, susisiekimo, ryšių, energetikos, viešosios tvarkos ir t. t. Tarkim, valstybė už piliečių lėšas (mokesčius) per upę nutiesia tiltą, o verslo transportas juo rieda nemokamai. Tradiciškai gamintojai valstybėje vis rasdavo būdų, kaip nemokėti už viešosios infrastruktūros paslaugas, tačiau galimybių šia bendrąja valstybės geroje naudotis, laikui slenkant, vis mažėja piliečiams vis įsakmiau reikalaujant, kad verslas už viešosios infrastruktūros naudojimą atsiskaitytų per mokesčines rinkliavas.

Visais trimis – gamybos reikmenų, žaliavų atnaujinimo ir viešosios infrastruktūros – atvejais kapitalistams pavykdavo verstis, visiškai arba iš dalies išsisukant nuo sąnaudų, arba tariant ekonominiiais terminais, sąnaudas išsivavinant (angl. *cost externalization*), perkeliant

14 Žr. Ten pat, p. 82.

ant kitų – paprastai valstybę išlaikančių piliečių – pečių. Šie eiliniai žmonės (darbininkai, vartotojai, piliečiai) ilgainiui išsikovojo, kad kapitalistai savo sąnaudas pasidengtų patys, arba ekonominiais terminais, sąnaudas įsisavintų (angl. *cost internalization*). Wallersteino įsitikinimu, kapitalizmo istorijoje daugiau ar mažiau pasiektas taškas, kai visais trimis atvejais verslo sąnaudų išvengti nebepavyksta. Netgi priešingai, visuomenei spaudžiant, gamybos sąnaudos išauga tiek, jog tikėtis pelno, žengiant pirmą pramintais takais, nebėra pagrindo, o vaikštinėti finansinio spekuliacinio lynu (apie tai netrukus) – nutruktgalviškai rizikinga. Istorinis kapitalistinis pelnas – ir kaip samprata, ir kaip dydis, ir kaip mechanizmas, ir kaip paskata – dabartiniame pasaulyje nebetenka perspektyvų.

Mokestinių sąnaudų didėjimas

Kol kapitalistiniai gamintojai pasaulyje turėjo kur sprukti, aptikdami vis naujų sumažintų sąnaudų rojus kampelių – pigesnės ir patiklesnės darbo jėgos bei menkiau apmokestintų gamtinių išteklių, – tol galėjo guostis taisykle „baigtas ciklas vienur, pradėtas kitur“, tarytum žaismingąjį verslo ratą, pakeitus šalį, būtų galima sukti be galo, be krašto. Tačiau pasaulis – baigtinis, Žemės planeta – ribota ir naudmenomis, ir iškasenomomis, ir gyvenamu plotu, ir net politinės raidos scenarijais. Kur eiti, kai eiti nebėra kur – tiksliau, eiti galima daug kur, bet visur laukia daugiau ar mažiau tas pats? Prarasdama pagrindą kraustyti iš krašto į kraštą, kapitalistinė gamyba tampa sėslesnė, apsistoja vienoje valstybinėje teritorijoje, o apsistojusi greitai pajunta, kad jos likimas – kaip galingo laukinio žvėries Koloziejuje, įstengiančio

įspūdingai priešintis gladiatoriams, bet galiausiai krentančio nuo mirtino šiųjų dūrio kalaviju. Ir tas kalavijas – mokesčiai.

Wallersteinas įspėja: „Prie asimptotės artėja ir trečioji kreivė, išlikimo sąlygų išikvojimo kreivė“¹⁵ Kitaip tariant, pastaraisiais šimtmečiais stebima akivaizdi slinktis į didesnę gamtosauginį sąmoningumą, visuomenės ima reikalauti, kad pramonė atlygintų ne tik už gamtai padarytą žalą, bet ir jos atkūrimą globaliu mastu. Šį reikalavimą gamintojai priversti tenkinti, ne tik įsigydami pažangesnę, mažiau teršiančią, taigi brangesnę įrangą, bet ir mokėdami įvairius aplinkosaugos mokesčius, kuriems nuosekliai augant, kiūžta gamintojų pelnas.

Jau minėjau: už viešąją infrastruktūrą, kurios vaisiais kapitalistai laikinai galėjo naudotis veltui arba pusvelčiui, valstybė galiausiai paprašo atsiskaityti, ir ne tik už infrastruktūrą, bet ir valstybinio aparato išlaikymą bei verslui teikiamą įstatyminę apsaugą. O kai pasaulyje nėra, kur trauktis, arba nerandama nieko iš esmės geriau, šiuos infrastruktūrinius ir biurokratinis mokesčius gamintojai vis dėlto priversti susimokėti, žinoma, atsekėdami nuo savo pelno dalies. Logika – labai paprasta: didėja mokesčiai – didėja sąnaudos, didėja sąnaudos – mažėja pelnas.

Negana to, esama dar vienos mokesčių rūšies, išsikristalizavusios XX amžiuje demokratizavus valstybes¹⁶, o naujai pilietijai ėmus reikalauti trijų pagrindinių garantijų, vėliau tapusių teisėmis į švietimą, sveikatos priežiūrą ir nuolatinės pajamas visą gyve-

15 Wallerstein, I. *Contemporary Capitalist Dilemmas, the Social Sciences, and the Geopolitics of the Twenty-first Century*, p. 145.

16 Žr. Wallerstein, I. *World-Systems Analysis: An Introduction*, p. 82–3.

nimą. Paslaugų, kurias valstybė įsipareigojo teikti savo piliečiams, sąrašas XX amžiuje nuolatos tįso. Tas paslaugas valstybė galėjo teikti, tik didindama mokestines rinkliavas tiek iš darbininkų, tiek iš darbdavių. Tai dar viena pasaulinė slinktis, šįkart į „didėjančias valstybės išlaidais, kurių reikalauja tiek kapitalistiniai gamintojai, tiek darbininkai, o kartu ir į didėjančią mokesčių našta gamintojams“¹⁷. Tai dar viena negailestinga asimptotė, į kurią atsiremia ilgaamžė kapitalistinių verslo ciklų kreivė – negailestinga, nes XX amžiuje buvo išmėgintos ne tik visos valstybei žinomos mokestių didinimo, bet ir mažinimo galimybės.

SISTEMOS BAIGTIS: KREIVĖS IR ASIMPTOTĖS

Pasaulinės naujųjų amžių sistemos dinamiką lengviau suprasime, išskyrę sistemos veikimo 1) paskatą, 2) logiką, 3) išeitį, 4) epochinę slinktį ir 5) istorinę baigtį. Paskata – begalinis kapitalo kaupimas. Logika – visais įmanomais būdais mažinti gamybos sąnaudas, nes galimybes didinti prekių kainas pernelyg varžo žmonių perkamoji galia bei globaliosios prekių ir paslaugų rinkos konkurencingumas, neleidžiantis pirkėjams primesti monopolinių-oligopolinių prekybos sąlygų. Išėjis – perkelti gamybą į kraštus, kur mokesčiai – mažesni, darbo atlygis – kuklesnis, gamybos reikmenys – pigesni. Epochinė slinktis – į baigtinio pasaulio gamtinių ir visuomeninių išteklių išekvojimą, kaimus pavertus miestais, o gamtos turtus išnaudojus arba užteršus tokiu mastu, jog keltis Žemėje nebėra kur, vienintelė galimybė – likti ten pat, kiek galima, atkūrus ir

17 Wallerstein, I. *Contemporary Capitalist Dilemmas, the Social Sciences, and the Geopolitics of the Twenty-first Century*, p. 145.

išsaugojus tai, kas aplinkoje dar nesunaikinta. Istorinė baigtis – pasaulinės naujųjų amžių sistemos raidos galimybių išsėmimas. Planetoje paprasčiausiai nebėlieka vietų, kur būtų galima perkraustyti gamybą, tikintis ženklus sąnaudų mažėjimo. Dėl to smarkiai tirpsta gamybos pelnai, iš esmės nebetenkindami kapitalistinio pelningumo lūkesčių. Kapitalizmas praranda pagrindinį savo akstiną – faktines sąlygas Žemėje begaliniam kapitalo kaupimui.

Nors kapitalizmo saulėlydį Wallersteinas pranašauja, remdamasis visais penkais ką tik išvardytais analitiniais požūriais, pagrindine savo argumentavimo ašimi vis dėlto laiko epochinę slinktį į nuosekliai didėjančias darbo jėgos, gamybos reikmenų ir mokesčių išlaidas, kurių augimo kreivės šiandien jau priartėjusios prie savo asimptočių, arba šimtaprocentinių ribų. Tikėtis tradicinių kapitalistinio pelningumo lygių nei artimoje, nei tolimoje ateityje nebėra pagrindo, vadinasi, nebėra pagrindo ir tokiai pasaulinei sistemai, kokioje gyvenome ir plušome pastaruosius penkis šimtus metų. Pasaulyje muša stambių permainų valanda.

Ir iš tikrųjų, Wallersteino „pranašystės“ pildosi: dabartiniame pasaulyje jau gerus keturis dešimtmečius stebimas laipsniškas gamybos pelningumo traukiamasis (angl. *profit squeeze*¹⁸). Stambusis kapitalas palengva apleidžia gamybą ir vis dažniau stveriasi finansinio spekuliacinio priemonių. Šiandien pelningiausia yra būtent finansinių paslaugų sritis, jos pelningumas gerokai viršija kitų ūkio sričių pelningumus, ir tas atotrūkis kasdien didėja¹⁹. Vis dėlto nūdienos kapitalistinė pasaulį

18 Žr. Wallerstein, I. *After Developmentalism and Globalization, What?*, p. 1272.

19 Žr. Kaplan S. E., Rauh, J. D. *Family, Education, and Sources of Wealth among the Richest Americans*,

apėmusį finansinio spekuliacinio „kvaitulį“²⁰ Wallersteinas laiko ne naujųjų amžių sistemos išeitimi, o kaip tyčia griūtės požymiu. Šiandienos pasaulį tūšantys spekuliaciniai traukuliai (kandžiai ir pašaipiai vadinami „burbulais“, „balionais“ ir pan.) ilgainiui suardo visuomeninio pasitikėjimo audinį, nuo kurio spekuliacinis mechanizmas yra visiškai priklausomas. Wallersteino žodžiais, „Toks finansinis manipuliavimas kai kuriems [rinkos] žaidėjams gali atnešti didelių pelnų, tačiau pasaulinę ekonomiką jis daro labai nepastovia, priklausomą nuo valiutų ir nedarbo svyravimų. Tiesą sakant, toks finansinis manipuliavimas yra didėjančio chaoso ženklas“²¹. – Chaoso, kai pliku žvilgsniu matyti, kad senoji pasaulinė sistema, prie kurios buvome pripratę, jau nebeveikia, o nauja sistema dar neįgavo pavidalo – vadinasi, kurią laiką būsime priversti gyventi besivaržančių globalių galių triukšme ir suirutėje – Wallersteino žodžiais „perėjimo amžiuje“²². Naujojo pasaulio gimdyvei, XXI amžiaus žmonijai, gimdymo metu sąrėmių išvengti nepavyks.

Paskutinis struktūrinės krizės krečiamo kapitalistinio pasaulio raidos etapas – jau įsismaginęs sisteminis dvejinimasis arba šakojimasis (angl. *bifurcation*), kai išsikvėpęs darinys ima plyšinėti į galimus pakaitalus, raidos alternatyvas, palyginti akiai ir traukulingai ieškodamas sau sisteminio įpėdinio. Tas įpėdinis formuojasi kaip tik dabar, o

1982–2012, p. 158–62; taip pat Nagayama, F. *Inequality Among the Forbes 400 and U.S. Households Overall*.

20 Wallerstein, I. *After Developmentalism and Globalization, What?*, p. 1272.

21 Wallerstein, I. *World-Systems Analysis: An Introduction*, p. 86.

22 Wallerstein, I. *Contemporary Capitalist Dilemmas, the Social Sciences, and the Geopolitics of the Twenty-first Century*, p. 148.

galutinį pavidalą įgaus per artimiausius dešimtmečius, Wallersteino apytiksliai skaičiavimu, maždaug per 20–40 metų. Šiandien, deja, dar nežinome, kokia ta naujoji sistema būsianti. Mokslininkas linki, kad joje rastųsi daugiau lygybės, tačiau kartu šaltakraujiškai pripažįsta, jog nemažiau tikėtina ir atvirkštinė galimybė. „Atomazga – iš esmės neaiški, tačiau per pastaruosius 500 metų pirmąkart išties galime tikėtis pamatinių permainų, galbūt pažangių, galbūt ne.“²³ Į klausimą, katram – optimizmui ar pesimizmui – esama daugiau pagrindo, Wallersteinas atsako apsuksiu „50/50, ir tai priklausys nuo mūsų“²⁴, optimizmą suprasdamas kaip tikimybę visuomeninės santvarkos, kurioje laisvė, lygybė ir teisingumas būtų pasiekiami gauseniam žmonių skaičiui, ne tik saujelei privilegijuotųjų kapitalistinės sistemos parankinių.

Šioje vietoje Wallersteino pasaulinių sistemų teorijos apžvalgą norėčiau baigti. Žinoma, neatvaizdavau jos visos, tam prireiktų keliskart daugiau laiko ir dar tiek pat puslapių, tačiau esminius teorijos leitmotyvus išdėčiau. Neplėtoju ir neaiškinau tik institucinio vaidmens ir pažintinės arba geokultūrinės svarbos, kuriuos pasaulinėje naujųjų amžių sistemoje Wallersteinas teikia vadinamosioms trimis didžiosioms (sisteminėms) ideologijoms – konservatyvizmui, liberalizmui ir radikalizmui – bei trimis antisisteminiais sąjūdžiams – darbininkų, etninių grupių ir moterų. Mėgindamas išsitemkti fizinėse dartinio tyrimo ribose, nusprendžiau, jog ši teorinė skriauda pasaulinių sistemų analizės visumai bus pati nekalčiausia.

23 Wallerstein, I. *A Left Politics for the 21st Century? or, Theory and Praxis Once Again*, p. 146.

24 Wallerstein, I., A. Clesse (eds.). *The World We Are Entering, 2000–2050*, p. 150.

GRĮŽTANT PRIE SOKRATIŠKOJO (NE)

ŽINOJIMO: KRITINĖS PASTABOS

Tiek raštu veikaluose, tiek žodžiu mokslinėse konferencijose, tiek pokalbiuose su populiariaja žiniasklaida klausiamas, o kas laukia po kapitalizmo, kuo viskas baigsis, ar išliks tautos, valstybės, Wallersteinas atsako tvirtai ir vienareikšmiai: „nei aš nežinau, nei jūs nežinote, nei mes nežinome, tame ir esmė – visi gyvename didelėje nežinioje“²⁵. – Ir žinoti negalime, nes senajai istorinei sistemai persitvarkant į naująją (arba kelias naujas!), aplinkybės ima kisti taip smarkiai, taip ūmiai ir nuspėjamai, jog apskaičiuoti arba kitaip numatyti ateitį tampa iš principo nebeįmanoma. Toks sokratiškas kuklumas, drąsiai ir atvirai pripažįstant mokslinio pažinimo galimybių ribas, vienaip ar kitaip smelkiasi kone visuose Wallersteino darbuose, kuriuose svarstomos miglotos dabartinės pasaulinės sistemos – kapitalizmo – perspektyvos.

Metas aptarti kelis kritinius klausimus, kurie voldersteiniškų nagrinėjimų verpetuose beveik neišnyra, arba kur ne kur sušmėžavę, taip ir neišsirutulioja. Ir tie klausimai – ne tiek priekaištai, kiek užuominos apie galimas reikšmingų problemų plėtotes, kurių, suartėjęs su įtikinamai argumentuotomis Wallersteino pažiūromis, mintyse dairiausi.

ŽVILGSNIS Į PASAULĮ

Kas yra žmogus?

Apibūdindamas pasaulinių sistemų teoriją kaip visuomenės mokslų kritiką²⁶ ir kartu

naują mokslinę pažinseną, pabrėžiau, jog istorinių socialinių faktų tyrimą – priešingai negu įprasta Vakarų akademiniuose ratuose – Wallersteinas tiesiogiai sieja su pilietine priederme veikti, įsitraukiant į pasaulio pertvarkymo iniciatyvas. Kiekvieno socialinio mokslininko prievolė – žmonių gyvenimą ne tik pažinti, bet ir, taikant turimas žinias, tobulinti, daryti geresnį. Ką reiškia „tobulesnis“ gyvenimas, arba „geresnis“ pasaulis? Pasak Wallersteino – toks, kuriame daugiau laisvės ir lygybės, egalitariškesnis ir demokratiškesnis. Žinoma, gyvenant ramiais laikais, kai dėl minėtų sąvokų gilesnės ir tikslesnės reikšmės visuomenės sutaria arba tiesiog nejučia būtinybės jas lukštenti, tokiu atsakymu būtų galima tenkintis.

Vis dėlto šiandien, eižėjant pasaulinės sistemos pamatams, o žmonijai globalių, urdulingų ir neprognozuojamų permainų laikotarpyje prarandant gyvybiškai svarbius tiek vertybinius, tiek intelektinius orientyrus, guostis didesnės laisvės ir lygybės lūkesčiais nebelieka dingsčių. Wallersteinas įžvalgiai konstatuoja²⁷, kad mūsų dienomis, pirmąkart po Didžiosios Prancūzijos revoliucijos, daugumos žmonių širdyse ir protuose visiškai nustojusi rusenti viltis, kad rytojais dar gali būti šviesesnis, kad visuomeniniai pokyčiai, kuriuos žadėjo jų pačių išrinkta valdžia, dar gali būti į gerą – jei ne jiems patiems, tai bent jų vaikams ir vaikaičiams. O su šia viltimi mirštantis ir nusivylusių žmonių poreikis turėti valstybę, galbūt net burtis į tautą.

Dvejodamas valstybių ir tautų išlikimo galimybėmis ateityje kaip tik dėl to, kad jos

25 Wallerstein, I. *China and the World System since 1945*.

26 Žr. Stepukonis, A. *Skrydis su Immanueliu Wallersteinu, arba kaip pasaulinė sistema pateko į blaškos zoną*, p. 102 ir toliau.

27 Žr. Wallerstein, I. *World-Systems Analysis: An Introduction*, p. 84–5; *Contemporary Capitalist Dilemmas, the Social Sciences, and the Geopolitics of the Twenty-first Century*, p. 141, 147–8.

istoriškai nesugebėjusios žmonėms laiduoti laisvės ir lygybės, Wallersteinas tarytum daro prielaidą, jog žmonija šiųdviejų dorybių ieškos kitais būdais, kurdama naujus visuomeninius darinius. Ar tikrai? Per tuos kovoto, tačiau neišsikovoto „masių“ išsivadavimo dešimtmečius, netgi šimtmečius ar negalėjo nutikti taip, kad eilinių žmonių (vardinių atstumtųjų neva piliečių) patirta istorinė trauma – daug rimtesnė ir žalingesnė, iš pagrindų pakirtusi jų tikėjimą pačia laisve ir lygybe kaip prigimtinėmis galimybėmis? Nuo šiol nebežinia, kokia – ta žmogiškoji prigimtis. Nebeaišku, kas – tas žmogus, būtent žmogus, individas, o ne visuomenė (net jeigu šiųdviejų sąvokų viena be kitos negalima suprasti). Į šiuos esminius klausimus sisteminėn suirutėn nugrimzdusi žmonija privalės sau atsakyti iš naujo – ta pati žmonija, kurios protas ir vaizduotė kone visiškai atpratinti nuo nemoksliškos niektauziškos „filosofijos“, nuo atgyvenusios viduramžiškos „kokybių dogmatikos“, nuo geriausiu atveju į grožinę literatūrą pretenduojančių antikinių „pavidalų ir esmių“.

Į klausimą, kas yra žmogus, aiškesnio atsakymo neišgirdau ir iš Wallersteino. Tiesa, klausimas – filosofinis, veikiant ribotame visuomenės ir istorijos mokslų lauke, vargu ar privalomas. Tačiau vienaip ar kitaip į tą klausimą neatsiliepus, bus labai nelengva, turbūt visai neįmanoma deramai atsiliepti ir į primygtinį Wallersteino raginimą permąstyti, tiksliau, atmąstyti²⁸ klaidingus XIX amžiaus

socialinių mąstytojų ir ideologinių sąjūdžių įsitikinimus, kurie deramam dabartinio pasaulio sandaros pažinimui daugiau kliudo negu gelbsti. Juk ir kapitalizmas į tą klausimą (kas yra žmogus) turėjo savą atsakymą, kurį atviriau gvildenti Wallersteinas dėl vienkiių ar kitokių priežasčių, beje, irgi vengia. Vadinasi, ryžtinga etinė prielaida ir kartu paskata (kurti teisingesnį pasaulį), iš kurios grakščiai ir įtaigiai meistraujama pasaulinių sistemų analizė, mąstytojo pasaulėžiūroje nors ir lemtinga kaip patetinė nuostata²⁹, teoriniu požiūriu nuodugniau neplėtojama, kartais netgi sąmoningai apeinama.

Antai viename savo straipsnių aptardamas kairiųjų pažiūrų politikos perspektyvas XXI amžiuje, mokslininkas atsigręžia į skaudžiai nesėkmingą praeito šimtmečio patirtį, teiraudamasis, kodėl XX amžiuje įvairiose šalyse valdžion įkopę kairieji vis dėlto nesugebėdavę įgyvendinti savo idealų. Volersteiniško mąstymo braižas ir šiojo (turbūt bent iš dalies sąmoningas metodinis) ribotumas apsinuogina čia pat mokslininko pateiktame atsakyme:

„Ilgą laiką įrodinėta, esą režimai neper-tvarkydavo pasaulio taip, kaip žadėdavo, nes jų vadai vienaip ar kitaip „išduodavo“ idėją, o patys „parsiduodavo“. Mintis, esą vadai parsiduoda, kaip ir mintis, esą minios vadovaujasi klaidinga sąmone, analitiniu požiūriu atrodo bergždžia, o politiniu – paralyžiuojanti. Neabejotinai esama vadų, kurie asmenines ambicijas iškelia aukščiau viešai puoselėjamų

28 Angl. *think* (mąstyti) – *rethink* (permąstyti) – *unthink* (atmąstyti, kitaip tariant, šalinti klaidingą problemos sprendimą, grįžtant į mąstymo tašką, buvusį iki klaidingo problemos sprendimo). Žr. Wallerstein, I. *A Left Politics for the 21st Century? or, Theory and Praxis Once Again*, p. 154; The

Development of an Intellectual Position.

29 Idėjų istoriografo Arthuro Onckeno Lovejoy'aus šiam pasakymui teikiama prasme. Žr. Lovejoy, A. O. *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*, p. 7–14; Stepukonis, A. *Idėjų istoriografijos gimimas: Arthur Oncken Lovejoy*. I dalis, p. 138.

principų, kaip ir eilinių žmonių, kurie, atrodo, netiki principais, kuriais tiki daugelis (netgi didžiuma) žmonių. Tačiau klausimas, kodėl tokie žmonės laimi. Pamatinė problema – ne etinė ar psichologinė, o struktūrinė.³⁰

Ištraukoje matyti, kaip nepatogiai mokslininkas jaučiasi, susidurdamas su filosofinio, etinio, psichologinio, antropologinio pobūdžio klausimais³¹. Kodėl apie juos užsiminama tik kabutėmis padabinta publicistiška ir dar feljetoniška šnekta („išduoti“, „parsiduoti“), kodėl rimti, analitiškai drausmingi klausimai apie žmogaus prigimtį, jos sudėtį, raidą, apibrėžtumą, nuoseklumą, galiausiai pažinumą yra nevaisingi – ar dėl to, kad žmonijai nepavyksta susitarti? Betgi žmonija nesusitaria dėl daugelio tiesų apie žmogų, įskaitant pasaulinių sistemų analizę – kaip tik todėl mokslinių teorijų apie pasaulį esama ne vienos, o daugybės, kaip tik dėl to ir pats Wallersteinas yra pakankamai atsargus bei savi-kritiškas, nesibodėdamas savo tyrimų vadinti vienu „pasakojimu“ (angl. *story, narrative*) iš daugelio galimų³². Skirtingai negu mokslin-

inkas įtaigauja ką tik pateiktoje ištraukoje, pamatinių problemų esama ištiso spiečiaus, ir jeigu sąžiningai norima apmąstyti ydingą XIX–XX amžiaus socialinių ir humanitarinių mokslų epistemologiją, visiškai netikslingai tų problemų tarpusavyje hierarchinti, vieną (pvz. struktūrinę) išskiriant „pamatine“, o kitas nurašant (pvz., etinę ir psichologinę) „bergždžiomis“ ir „paralyžiuojančiomis“. Šitai pažintinį akiratį tik siaurina, o ne erdvina.

Kas yra pelnas?

Suprantama, teiraujuosi ne ekonomistams ir finansininkams būdingu ankštu techniniu požiūriu apie teigiamą pajamų ir sąnaudų santykį, rinkoje iš ūkinės veiklos gaunant daugiau negu ūkinei veiklai išleidžiama. Teiraujuosi gerokai plačiau, psichologiniu, etiniu, prakseologiniu požiūriais – ką vieni kitiems darome, kaip vieni su kitais elgiamės, siekdami pelno. Pelnymasis yra ypatingas (visuomenės įteisintas) mainymosi gerove ryšys tarp dviejų arba daugiau žmonių, o pelnas – to ryšio išdava. Pelnymasis paremtas ypatinga žmonių savitarpio samprata – kas žmogus yra žmogui, kaip dera žmogui elgtis su kitais ir kur yra ribos, už kurių toks elgesys tampa nežmoniškas. Pelnymasis kapitalistiniais mainais varmoje visuomenėje yra viena lemtingiausių ir įtakingiausių socialinių teorijų apie pačią visuomenę – kaip ši save suprantanti, ką sau leidžianti ir ko ne.

Tad koks tas žmogus, mėginantis pelnytis arba iš tikrųjų besipelnantis iš kito žmogaus? Ir kokia ta visuomenė – sveikinanti tokį žmonių tarpusavio elgesį? Klausimai – tikrai ne retoriniai, į juos turiu gana tiesius atsakymus, į juos turi atsakymus ir kapitalizmas, kuris nėra tik verslo mecha-

30 Wallerstein, I. *A Left Politics for the 21st Century? or, Theory and Praxis Once Again*, p. 152.

31 Šiuos klausimus, sekdamas vokiečių filosofo Georgo Wilhelmo Friedricho Hegelio (1770–1831) ir rusų kilmės prancūzų mąstytojo Aleksandro Koževnikovo (Alexandre Kojève, 1902–1968) pėdomis, savo veikale *The End of History and the Last Man* kelia amerikiečių mąstytojas Francis Fukuyama, svarstymus apie dabartiniame pasaulyje plačiausiai įsigalėjusią politinę santvarką – liberaliąją demokratiją – prasmingai siedamas su svarstymais apie žmogaus prigimtį, šiosios sudedamuosius pradus, izotiminius bei megalotiminius polinkius (žr. Stepukonis, A. *Francis Fukuyama: į paskutinę santvarką, į poistorinį pasaulį, į metacivilizaciją; Nuo „metacivilizuoto“ prie „civilizuoto“ globalėjimo? Kelios pastabos, perskaičius Fukuyamą*).

32 Žr. Wallerstein, I. *China and the World System since 1945*.

nizmas, bet ir savitų antropologinių priesakų rinkinys – ypatinga ideologija apie žmonių santykius. Gilintis į tuos atsakymus – ne metas, tačiau tinkama proga pabrėžti, jog kapitalistinę naujųjų amžių sistemą siekiant ne tik stebėti ir aprašyti, bet ir suprasti, būtinas akylesnis žvilgsnis į pelnyimąsi kaip visuomeninių santykių teoriją. Antraip į kapitalizmą žvelgsime tik viena – nomotetinė – akimi, kitą – idiografinę – prisidengę. Kartais atrodo, kad būtent taip, ribotai, tyčia ar netyčia, į kapitalizmą žvelgia ir Wallersteinas, kruopščiai ir išvalgiai stebėdamas bei aprašydamas struktūrinį šio istorinio darinio skeletą, tačiau išleisdamas iš akių (arba tiesiog vengdamas šnekėti apie) kitas nemažiau svarbias, o gal ir esmines šio darinio ypatybes. Kaip tik tokia ypatybe laikyčiau pelnyimąsi – ypatingą etinę mūsų visuomenėje leistinių ir net skatintinių bendruomeninių santykių aksiomą. Podraug teigčiau, jog, neišlukštenus šios aksiomos, svarstymai apie kapitalizmą pasmerkti baigtis didesniu arba mažesniu daugtaškiu.

Pelno sąvoką savo raštuose Wallersteinas linksniuoja dažnai, tačiau daugiausia turėdamas mintyje antrines pelno apraiškas, o ne pirmąją etinę bendruomeninę jo reikšmę. Antai *vienur*, aptardamas kairiųjų pažiūrų politikos perspektyvas, o drauge ir scenarijus, kaip būtų galima pertvarkyti dabartinę ūkinę santvarką taip, kad joje būtų kuo mažiau nelygybės, mokslininkas ragina pelno siekiančias bendroves keisti viešosiomis įstaigomis, visai atsisakant pelno paskirstymo per dividendų išmokas procedūros³³. Tokiais atvejais Wallersteinas, regis, byloja

daugiau iš sveikos pilietinės nuovokos, vadovaudamasis vidiniais doroviniais idealais, aiškiai *jausdamas*, kad praktiškai gydant sistemą (tai yra žmonių santykius), reikia pradėti būtent nuo pelnyimosi, iš pradžių tik slopinant, o vėliau, galimas daiktas, ir visiškai draudžiant kaip bendruomeniškumui žalingą elgseną.

Kitur, pavyzdžiui, šnekėdamas apie neoliberaliosios globaliojo kapitalizmo programos saulėlydį ir drauge aptardamas Jungtinių Amerikos valstijų artimojo laikotarpio politikos aktualijas, mokslininkas ragina (saiką praradusius?) kapitalistus „tapti, kaip anksčiau, tikrais verslininkais – tai yra rizikuoti ir, jeigu sugebama, gauti naudą, o jeigu ne, prisiimti nuostolius“³⁴. Čia Wallersteinas rašo kaip publicistas, kiek nerūpestingai ir atlaidžiai: pirma leidęs suprasti, kad esama „nepadoraus“ ir „padoraus“ pelno („nauda“ šuo atveju tėra pelno eufemizmas), kaip ir „nepadoraus“ ir „padoraus“ kapitalizmo, paskiau akina „nepadoriai“ kapitalistinę Šiaurės Ameriką tapti, kaip anksčiau, kapitalistine „padoriai“. Pelno vartoseną tokiais atvejais, kaip šis, tiesiog pernelyg laki.

Trečiur, gausybėje vietų spėliodamas apie neišvengiamai atsėlinančią paslaptinę šiuo metu trupiančios kapitalistinės sistemos įpėdinę, pelno sampratos vaidmens lemtinumo, formuojant nūdienę visuomeninę santvarką, Wallersteinas beveik neįžiūri. Kad ir kokie chaotiški mūsų lauktų keli artimiausios dešimtmečiai, manyčiau, kad sisteminių dvejinių pergyvenusių ateities visuomenė vienu ar kitu raidos taku pasuks, kaip tik atsakiusi sau, ar pelnyimasis tebelaikytinas tinkamu, juolab skatintinu bendruomeninių

33 Wallerstein, I. *A Left Politics for the 21st Century? or, Theory and Praxis Once Again*, p. 157.

34 Wallerstein, I. *Soft Multilateralism*, p. 20.

santykių pavidalu, ar priešingai, skelbtinas išaugtinu, istoriškai atgyvenusiu, doroviškai kenksmingu elgesio principu, kurį būtina keisti kita, geresne, tai yra tobuliau atspindinčia norminę žmogaus prigimtį taisykle.

Kiek yra vietos pasaulyje?

Stengiausi parodyti, jog lemiamas Wallersteino argumentas, kodėl kapitalistinei naujųjų amžių sistemai šiandien gaudžianti paskutinė valanda ir kodėl artimiausiais dešimtmečiais šiai sistemai privalanti rasti pamaina, – tai kapitalistų objektyvus nebegalėjimas Žemėje rasti vietų, kur galima pritraukti pigios darbo jėgos, tebegyvenančios kaimo sąlygomis, nesusibūrusios į profesines sąjungas, neišmanančios savo pilietinių teisių; kur nereikėtų mokėti arba reikėtų mokėti tik nežymiai už gamybinių atliekų tvarkymą, žaliavų atnaujinimą ir viešosios infrastruktūros naudojimą; kur valstybiniai mokesčiai gerokai žemesni negu kituose kraštuose. *Tokių* vietų Planetoje beveik nelikę, o su jomis ir veiksmingiausio būdo verslo sąnaudoms mažinti iš esmės – būdo, kurį kapitalistai itin sėkmingai taikė pastaruosius penkis šimtus metų. Dėl tokios visą pasaulį apimančios padėties ūkinių veiklų (kaip jas supranta kapitalistai) pelningumai sunykę – tiek, kad galimi gauti pelnai (kaip juos supranta kapitalistai) yra neaperspektyvūs ir nebeatraukūs, kitaip tariant, neaperspektyvus ir nebeatrauklus kapitalistams tapęs pats kapitalizmas.

Vis dėlto galima rimtai dvejoti, ar pasaulis išties toks ankštas, jog tradiciniam kapitalizmui jame nebelikę erdvės. Kokio dydžio tas mūsų pasaulis, kiek jame vietos? Paties Wallersteino įsivaizduojamas ir tiesiogiai

pažįstamas kapitalistinės gamybos pasaulis – perdėm daiktiškas, sunkiasvoris, iš plieno ir mūro, kokio ir dera tikėtis iš žmogaus, didžiąją savo gyvenimo dalį praleidusio XX amžiuje (šią aplinkybę kaip tam tikrą intelektualinio aki-račio ribą atvirai pripažįsta ir pats mokslininkas³⁵). Tačiau pasaulis keičiasi, netekdamas vienių savybių, įgaudamas – kitas. Ar negalėjo atsitikti taip, kad vienaip traukdamasis, kitaip tas pats pasaulis sugebėjo plėstis – ir ta plėtra kaip tik šiuo metu įgaunanti pagreitį? Galbūt „senajame“ pasaulyje kapitalizmui vietos išties nelikę, tačiau „naujajame“ tos vietos į valias? Galbūt pati vieta keičia bent dalį savo vietos, iš uždaros ir baigtinės fizinės erdvės persikeldama į kur kas atviresnes psichinio, simbolinio, menamo (angl. *virtual*) būvio plotmes – kuriose ūkinė veikla gali būti kapitalizuojama lygiai taip sėkmingai (lobstamai), kaip kadai garo mašina, elektros lemputė, ar vidaus degimo variklis? Štai keletas priešasčių šioms dvejonėms.

TECHNOLOGINĖ PAŽANGA

Pasirinkusi begalinę plėtrą kapitalistinė gamyba apraizgė visą Žemę, tačiau ši – didžiai pelno medžiotojų nuostabai ir, žinoma, dar didesnei nelaimei – pasirodė esanti baigtinė. Vadinasi, galimybės mažinti sąnaudas, perkraustant gamybą į pigesnes vietas, anksčiau ar vėliau išsisemia, nes tokių pigių, juolab laisvų vietovių tiesiog nebelieka. Vis dėlto sąnaudas apčiuopiamai mažinti galima ir kitais – Wallersteino dinaminėje teorijos atmainoje, tiesa, minimais, bet išsamiau neaptariamais – būdais, pavyzdžiui, tobulinant gamybos technologiją.

35 Žr. Wallerstein, I. *China and the World System since 1945*.

Menu automobilius, kuriems 100 kilometrų atstumui įveikti reikėdavo 20 litrų degalų, vėliau naujesniems reikėdavo jau tik 10, dabar – tik 5. Išrandant techninių būdų, kaip tos pačios prekės gamybai telktis mažiau žmogaus darbo jėgos (tarkim, mechanizuojant, robotizuojant, automatizuojant pramonines linijas) ir mažiau gamtos išteklių (tarkim, leidyboje atsisakant popieriaus, kompiuterijoje – optinių laikmenų), sąnaudas galima apkarpyti svariai. Kodėl dabartiniame, regis, sausakimšame pasaulyje technologinė pažanga kapitalizmui negalėtų atverti naujų erdvių tolesnei sisteminei veiklai? Juk technologinė pažanga tradicinę geografinės ir geopolitinės vietos sąvoką reliatyvina, keičia santykinės „litro“ ir „kilometro“ reikšmes, vadinasi, keičia ir paties pasaulio kaip gyvybinio dydžio, potencialo, išteklių reikšmę.

Technologinę plėtrą kaip svarbų dabartinio pasaulio veiksnį *dinaminiam* pasaulinių sistemų analizės pasakojime Wallersteinas tik mini – gan nenoriai, viso labo probėgšmais, tarytum parodydamas, kad ištis žinąs, jog technologinė plėtra šiandien plačiai laikoma viena pagrindinių tolesnio ūkinio augimo ir kapitalo kaupimo priemonių, tačiau pats į technologinę plėtrą vilčių nededąs, nemanąs, kad lemtingiausius neigiamus kapitalizmo padarinius žmonėms ir jų gyvenamajai aplinkai būtų galima atsverti tobulesne technologija³⁶, lygiai taip nemanąs, kad Žemėje dar būtų galima turtėti kapitalistams įprastais mastais – tyrimai rodo, kad nebegalima, ir joks technologijos gludinimas iš esmės negelbės³⁷. Šių nuomo-

nių Wallersteinas smulkiau negrindžia, o prasmės tą daryti vis dėlto būtų apščiai – volersteiniškoje pasaulinių sistemų analizėje galimas esminis technologinės plėtros indėlis, pratęsiant kapitalistinės naujųjų amžių sistemos raidą, deja, rimčiau nesvarstomas.

Esu pabrėžęs, kad pasaulinių sistemų analizę iš tikrųjų sudarantys du pasakojimai arba dvi argumentavimo gijos: *statinė*, naujųjų amžių sistemą vaizduojant kaip netolygiu ašiniu darbo pasidalijimu grįstą ilgaažę branduolio, pusiau pakraščio ir pakraščio valstybių sąrangą; ir *dinaminė*, naujųjų amžių sistemą vaizduojant kaip begalinio kapitalo kaupimo principu grįstos pasaulinės kapitalistinės ekonomikos raidą, užsimezgsią Vakaruose XVI amžiaus viduryje, patyrusią kelis įspūdingo klestėjimo šimtmečius ir galiausiai XX–XXI amžių sandūroje patekusią į neišbrendamą struktūrinę krizę.

Įdomus dalykas: technologinės pažangos vaidmeniui statinėje ir dinaminėje teorijos atmainose Wallersteinas teikia anaip tol nevienodą reikšmę. Dinaminiam pasakojime – kaip ką tik minėjau – technologinės pažangos įdėmiau nenagrinėja, o jos gebėjimu sukurti kokybiškai naujas sąlygas tolesnei kapitalizmo plėtrai netiki. Tačiau statiniame pasakojime pagrindiniu mechanizmu, kaip branduolio valstybės įtvirtina ir palaiko savo ūkinį pranašumą prieš pusiau pakraščio ir pakraščio šalis, laiko būtent technologinę pažangą: diegdamos naujos kartos įrenginius, branduolio valstybės bent laikinai geba monopolizuoti antrinių gėrybių gamybą, susižerdamos milžiniškus viršpelnius. Pridūrus dar faktą, jog turciniu požiūriu nūdienos pasaulyje branduolio ir pakraščio šalys tarpusavyje ir toliau „sėkmingai“ poliarizuoja (branduoliui

36 Žr. Wallerstein, I. *World-Systems Analysis: An Introduction*, p. 81–2.

37 Žr. Wallerstein, I. *After Developmentalism and Globalization, What?*, p. 1268.

tampant vis turtingesniai, pakraščiai – vis skurdesniai)³⁸, statinėje teorijos atmainoje iškyla paveikslas, kone priešingas piešiamam dinaminėje teorijos atmainoje: šiandien kapitalistiniai Vakarai (voldersteiniškoji „Šiaurė“), kaip niekada, pranašesni už pakraščio regionus (voldersteiniškuosius „Pietus“), ir lemtingiausias to pranašumo veiksnys – kaip tyčia technologinė pažanga. Vadinas, statiniame pasakojime technologinės pažangos veiksmingumu Wallersteinas ne tik tiki – jį tvirtai konstatuoja.

Įdomu ir tai, kad dinaminėje teorijos atmainoje pagrindiniu kapitalo kaupimo būdu mokslininkas laiko sąnaudų mažinimą, gamybą perkeliant į pigesnes šalis – pakraštį. O štai statinėje teorijos atmainoje pagrindiniu kapitalo kaupimo būdu jau laiko aukštąją pridėtinę vertę, kitaip tariant, dirbtinai išpūstus antkainius, kuriuos kapitalistai geba primesti tarptautinėms rinkoms, monopolizuodami antrinių gėrybių gamybą. Šįkart gamybos židinį randame branduolyje, o ne pakraštyje! Vadinas, priklausomai nuo pasirinkto pasaulinių sistemų analizės pasakojimo (statinio arba dinaminio), keičiasi ne tik pagrindinis begalinio kapitalo kaupimo mechanizmas (sąnaudų mažinimas arba aukštoji pridėtinė vertė), bet ir gamybos geografija (pakraštys arba branduolys), netgi kapitalizmo perspektyvos (neigiamos dėl pakraščio gamtinio išeikvojimo ir nukaiminimo arba teigiamos dėl nuolatos augančio turtingo atotrūkio tarp branduolio ir pakraščio). Šios nevienalyčio argumenta-

vimo trintys ir kibirkštys, sugretinus statinę ir dinaminę voldersteiniškos pasaulinių sistemų analizės atmainas, turbūt nelaikytinos neišsprendžiamomis prieštarybėmis, tačiau teorinė įtampa vis dėlto – akivaizdi, reikalaujanti tolesnio vartojamų sampratų derinimo.

KŪRYBINĖ PRAMONĖ

Kita galimybė kapitalistinėms valdoms plėstis, įveikiant fizinės vietos ir gamtinių išteklių Žemėje stygių – persikelti į subjektyvias, patirtines, psichines, menamas erdves. Esama tankaus ir šurmulingo spiečius ūkio šakų, bendrai vadinamų kūrybine arba kultūrine pramone, kurios tikslas – tas erdves užpildyti vienokiu ar kitokiu prasminiu – meninio ar mokslinio kūrinio, sportinio ar kompiuterinio žaidimo, vaizdo ar garso įrašo – turiniu. Nekeliu įprastinei diskusijai apie kūrybos, kultūros ar net žinių ekonomikas būdingų klausimų³⁹. Tenoriu atkreipti dėmesį į aplinkybę, jog ūkinis sandoris tarp žmonių, kurių mainų objektą sudaro nebe daiktiniai, o dvasiniai (mintiniai, jausminiai, semantiniai) dirbiniai, vyksta iš esmės kitokiomis sąlygomis, kitoje – simbolinėje – tikrovės plotmėje, todėl ne vienu požiūriu tų fizinių varžtų, kuriuos Wallersteinas sieja su tradicine gamyba tradiciškai suvokiamame pasaulyje, tiesiog nelieka.

Bendruomeniniuose santykiuose, tarpasmeniniame būvyje vietos ir išteklių esama tiek, kiek subjektyvių pasaulių – ku-

38 Žr. Wallerstein, I. *The World-System after the Cold War*, p. 5. Apie nepaliaujamą ir kol kas nei politinėmis, nei ekonominėmis priemonėmis neišsprendžiamą turtingų pasaulio kraštų poliarizavimąsi mokslininkas šneka daugybėje savo knygų ir rašinių.

39 Plg. Caves, R. E. *Creative Industries: Contracts between Art and Commerce*; Florida, R. L. *The Rise of the Creative Class: And how It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*; Hesmondhalgh, D. *The Cultural Industries*; John Howkins, *The Creative Economy: How people Make Money from Ideas*.

riančių ir kūrinis naudojančių žmonių. Informacinės ir kitokios reikšminės apykatos visuomenėje prekinimas, ypač turtingesniuose pasaulio kraštuose – palyginti nauja, toli gražu neištirta ir juolab neišeikvota galimybė kurti sąlygas kapitalistiniam pelningumui. Pačiu plikiausiu demografiniu, bet kartu ir alegoriniu žvilgsniu – dar niekada Planetoje neknbždėjo tiek žmonių, dar niekada nereikėjo tiek duonos ir žaidimų (ir ne už dyką). Duona nualintų dirvonų Žemėje kapitalizmui tapusi didžiuli galvos skausmu, tačiau žaidimai – šviesia viltimi atsitiesti.

SKAITMENINĖS MONOPOLIJOS

Paskutiniai du dešimtmečiai paženkliniti itin veržlios pasaulinio žiniatinklio plėtros – tiek duomenų perdavimo tinklo, tiek programinio informacinio turinio. Žiniatinklis – tai dar vienas kokybiškai naujas būdas plėstis pasaulyje, plečiant patį pasaulį, kurio dydį arba užimamą vietą Žemėje – kaip jau kartą minėjau – pastarojo meto technologiniai postūmiai sparčiai reliatyvino ir toliau reliatyvins. Ūkinėms veikloms, ryžtingiems verslo sumanyrams, kapitalistiniams pelno siekiams, žiniatinklis atveria lig tol neregėtas platumas ir ilgumas – veikloms, kurių dauguma yra nebe medžiaginio, o simbolinio pobūdžio, kurių įvesties ir išvesties taškuose – nedaiktiniai dalykai (vaizdiniai, mintys, patirtys), gimstantys, sklindantys, tirpstantys žmogaus psichikoje – ištis didžiulėje minioje tokių tarpusavyje sąveikaujančių psichikų, nereikalaujančių įprastinių gamtos išteklių, nedarančių įprastinės žalos ekosferai. Užtenka žvilgtelėti į tokių bendrovių, kaip

„Google“⁴⁰ ir „Facebook“⁴¹, populiarėjimo mastus per pastarąjį dešimtmetį, kad suvoktumėme tuos pasakiškus tempus, kuriais žiniatinklis kone siurbte įsiurbė žmoniją į naują kibernetinį būvį.

Tačiau stulbinanti internetinio verslo sėkmė – ne tik visuomeninė, į skaitmeninę terpę persiviliojant didžiąją dalį vartotojų, bet ir ekonominė su visais klestinčio kapitalizmo požymiais – dideliais viršpelniais, kvapą gniauziančiu augimu ir, žinoma, monopolijomis, tik šįkart nebe regioninėmis, o globaliomis! Žiniatinklis tėra vienas pavyzdys. Šiandien aukštųjų technologijų ir su jomis siejamų rizikos kapitalo (angl. *venture capital*) įmonių turtas, lyginant su kitų pramonės šakų atstovų turtine padėtimi, užsliuogęs į antrąją vietą, priekin praleisdamas tik finansinį sektorių⁴². Esama pakankamai tyrimų, rodančių, kad turtinė nelygybė šiaudien toliau žiojasi ne tik tarp turtingumų ir vargingųjų visuomenės sluoksnių, bet ir tarp pačių turtingųjų, didesnę pranašumą nuosekliai įgyjant tiems, kurių verslas remiasi aukštosiomis technologijomis⁴³.

40 Per 5 metus nuo 2007-ųjų „Google“ elektroninio pašto paslaugos „Gmail“ naudotojais pasaulyje užsiregistravo 425 milijonai žmonių (žr. Dante D’Orazio, *Gmail Now Has 425 Million Total Users*), arba 6 proc. visų Žemės gyventojų (žr. *The State of World Population 2011*).

41 Per 8 metus nuo 2004-ųjų socialinio tinklo „Facebook“ naudotojais pasaulyje užsiregistravo per 1 milijardą žmonių (žr. Geoffrey A. Fowler, *Facebook: One Billion and Counting*) arba 14 proc. visų Žemės gyventojų (žr. *The State of World Population 2011*).

42 Žr. Kaplan S. N., J. D. Rauh. *Family, Education, and Sources of Wealth among the Richest Americans, 1982–2012*.

43 Žr. Goldin, C., L. F. Katz. *The Race between Education and Technology*; Nagayama, F. *Inequality Among the Forbes 400 and U.S. Households Overall*,

Šiuos dalykus keliu aikštėn norėdamas pabrėžti, kad tiek žiniatinklis atskirai, tiek skaitmeninė terpė bendrai – begaliniam kapitalo kaupimui pasaulyje ruošia naują terpę, kuri yra (ne visiškai, bet didele dalimi) kitokio, informacinio, vadinasi, nefizinio pobūdžio. Ši terpė, būdama nefizinė, tiesiogiai nepaklūsta volersteiniškoms prielaidoms ir logikai, pagal kurią kapitalizmas veikia pasaulyje kaip ribotame gamtinių ir visuomeninių išteklių rezervuare, kurį išekvojęs ilgainiui žlunga. Priešingai, žvelgiant į gausybę perversmų, kuriuos jau įvykdė ir tebevykdo aukštosios technologijos mūsų gyvenime, spėtina, jog vietos pasaulyje begaliniam kapitalo kaupimui gali būti nepalyginti daugiau negu atrodė *medžiaginių* gėrybių gamybos tyrėjams, „senąjį“ pasaulį vaizdavusiems lyg planimetrinėje projekcijoje. Kas nutinka, jeigu aną „seną“ keičias „jaunuolis“ su papildomu matmeniu – pasaulis, kurio dydžiui vaizduoti reikalinga stereometrinė projekcija? Ir jeigu taip, kas nutinka volersteiniškai baigtinio pasaulio logikai?

Eižėjančios naujųjų amžių sistemos laikotarpyje – čia dabar – slapčiomis rutuliojasi nauja sistema. Pasak Wallersteino, ji neišvengiamai būsianti kitokia – nekapitalistinė. Manychiau (nors tai ir nėra mano geidavimas), neišvengiamai virtusi kitokia (ir turbūt ne vienu požiūriu), ta sistema gali likti kapitalistinė, nes vietos tiek sąnaudų mažinimui, tiek aukštajai pridėtinei vertei, priešingai negu teigia Wallersteinas, naujajame *išplėtiniame* pasaulyje vis dėlto gali rasti.

p. 10; Wallerstein, I. *After Developmentalism and Globalization, What?*, p. 1265–6.

KOSMOSO KOLONIZAVIMAS

Ką tik aptartos papildomos „vietos pasaulyje“ reikšmės nurodo kitą, nefizinį gyvenamo pasaulio dėmenį ar sluoksnį, kuriame kapitalistinė sistema gali tęsti savo raidą. Tos reikšmės daro pasaulį kur kar erdvesnį – bent tuo požiūriu, kuriuo kūnui užaugus tiek, kad augti nebėra kur, siela kūne ir toliau gali augti bei vystytis. Senasis kapitalizmas augo pasaulio kūne (gamtiniuose ištekliuose), naujasis, jeigu ir toliau nori augti, turi plėstis pasaulio sieloje (kultūriniuose ištekliuose). Supranta ma, šneku perkeltine prasme.

O juk esama ir nemenkos, kasdien vis tikresne virstančios galimybės, ne itin tolimoje ateityje kapitalizmui plėstis labai panašiai ar net lygiai taip, kaip jis tai darė nuo pačių pradžių, kolonizuodamas ir eksploatuodamas kitus kraštus. Tik šiuo atveju turiu galvoje kosminės erdvės, įskaitant Dangaus kūnus, kolonizavimą, kurio užmojus ir įgyvendinimo priemones aeronautikos bazėse jau kelis dešimtmečius uoliai projektuoja astronomai ir astroinžinieriai ir kuriam valstybės nešykšti milžiniškų dotacijų⁴⁴. Tik laiko klausimas, kada aeronautinės ir astroinžinerinės technologijos subrę praktiniam kosmoso kolonizavimui – ne tik Žemei stebėti iš atviros erdvės, bet ir naudingoms žaliavoms gauti (pavyzdžiui, vykdant asteroidų kasybą) ar net pirmosioms žmonių nausėdijoms kitose planetose steigti.

Mokslininkai puikiai žino, kad žmonių giminė Žemėje išliks ribotą laiką, ilgainiui arba išnyks, arba privalės kraustytis

44 Pavyzdžiui, Jungtinės Amerikos Valstijos federalinei agentūrai NASA 2014 kalendoriniais metais yra numatę skirti 17,7 milijardo dolerių (žr. *Budget of the U.S. Government: Fiscal Year 2014*, p. 155).

svetur⁴⁵. Anksčiau ar vėliau gyvenamasis žmonių pasaulis nebebus užrakintas Žemėje, o ekonominės veiklos – tik šiosios ištekliuose. Politinius, visuomeninius ir ūkinius įvykius, technologinę pažangą ir kosminio kolonizavimo programas sėkmingai suderinus laike ir erdvėje, kapitalizmui galėtų atsiverti milžiniškos plėtros galimybės – turbūt gerokai išpūdingesnės už tas, kurias ši gyvybinga istorinė visuomeninė sistema meistriškai išnaudojo vis dar turimoje, bet palengva prarandamoje planetoje – tėvynėje Žemėje.

Tad kiek yra vietos Žemėje iš tikrųjų? Ginčyčiausi, kad jos esama gerokai daugiau negu pasaulinių sistemų analizėje leidžia suprasti Wallersteinas. Daugiau, nes ontologiniu požiūriu vieta pasaulyje yra daugialypė, kitaip tariant, ji ne tik medžiaginė, bet

ir dvasinė (mintinė, jausminė, informacinė). Daugiau, nes pasaulis ima skleisti anapus fizinių Žemės ribų. Kapitalisto akimis – visa tai galima prekinti. Volersteiniskas paveikslas, kuriame naujųjų amžių pasaulis vaizduojamas kaip ekonominė sistema, kurios plėtros parametrus nustato ir varžo baigtinė Žemės tikrovė, istoriniu požiūriu yra taiklus, tačiau prognostiniu – tebesvarstytinas ar net abejotinas. Manychiau (nors ir negeidaučiau), jog naujajame, daiktiskai ir prasmiskai išdidėjusiame ateities pasaulyje reformuotas kapitalizmas turi nemenkas galimybes išlikti, o gal ir patirti dar vieną aukso amžių. Kaip bus iš tikrųjų – parodys tik laikas.

ŽVILGSNIS Į LIETUVĄ

Iš vienos politinės santvarkos „persitvarkiusioje“ į kitą Lietuvoje išgyvename painių ir sudėtingą prieštarų minčių laikotarpį – minčių apie galimą kelią, kuriuo žengdami, ne tik apsigydytume istorines žaizdas, bet ir tvirtėtume bei savarankiškėtume kaip valstybė. Geopolitinis, ūkinis, kultūrinis ir kitoks saistymasis su mus supančiais artimesniais ir tolimesniais kaimynais nebūtinai reiškia, kad prarandame savastį ar netenkame valstybingumo – tai nutinka tik tuomet, kai imamės veiksmų, deramai nesuvokdami ką ir kodėl darome (pavyzdžiui, mechaniškai mėgdžiodami arba veikdami iš nežinios arba baimės), nesivadovaujame savo protu ir valia, neturime kruopščiai apgalvotų ir pasvertų ilgalaikių tikslų, neišsiaiškiname, garsiai ir drąsiai nepasakome sau ir aplinkiniams, ką išties vertiname ir branginame. Kaip valstybė stokojame visumos pojūčio, archekonominio vaizdo, įmanomo tik iš aukštai, išskleidus sparnus, pažvelgus erelio akimis tiek į save,

45 Amerikiečių fiziko aeronautikos inžinieriaus NASA administruotojo Michaelo Douglaso Griffino žodžiais, „...siekiama ne tik mokslinio tyrinėjimo... slenkant laikui, žmogaus tėvynės ribas Žemėje norima išplėsti į Saulės sistemą... Ilgajame laikotarpyje vienoje planetoje įsikūrusi rūšis neišgyvens... Mes, žmonija, norėdami išlikti šimtus tūkstančių ar milijonų metų, galiausiai privalėsime apgyvendinti kitas planetas. Tiesa, šiandienos technologija – tokia, kad minėtas siekis labai sunkiai įsivaizduojamas. Esame kūdikystėje... Šneku apie dieną, nežinau, kada ji išauš, tačiau ne Žemėje žmonių gyvens daugiau negu Žemėje. Žmonės gyvens Mėnulyje. Galbūt žmonės gyvens Jupiterio ir kitų planetų mėnuluose. Galbūt žmonės įsikurs asteroiduose... Žinau, kad žmonės kolonizuos Saulės sistemą, o vėliau nukaks ir anapus jos“ (*NASA's Griffin: 'Humans Will Colonize the Solar System'*, p. B07). Apie būtinybę kraustyti iš Žemės į planetines arba erdvines (skriejamąsias) kolonijas kaip vienintelę tvarią galimybę žmonijai išlikti dažnai šneka anglų kosmologas fizikas teoretikas Stephenas Williamsas Hawkingas (žr. Roger Highfield, *Colonies in Space May Be Only Hope, Says Hawking; Mankind Must Colonize Other Planets to Survive, Says Hawking*).

ties į aplinką. Kol mūsų – lietuvių tautos – mintys bus sukuistos, juolab prieštaringos, tol blaškysimės ir eikvosimės. Vadinasi, turime pradėti nuo savo minčių, šalindami mums visiems žalingas prieštarības. Antai keletas jų:

Vaikomės kapitalizmo, baidomės monopolijų. Kapitalizmas be monopolijų kaip žolėdis tigras – tokių nebūna. Nenorime prekiauti žmonėmis, čia pat rimtais veidais juos pravardžiuodami žmogiškaisiais ištekliais. Tvirtiname antimonopolinius įstatymus, šlovindami aukštos pridėtinės vertės verslus, kurie tokiais ir yra dėl to, kad sugeba (tegl ir laikinai) sukurti monopolijas. Nuolat painiojame kapitalizmą ir laisvąją rinką – dvi viena kitai kone priešingas ūkinių mainų sistemas (klastingos valdžios ir sąžiningos laisvės). Svajojame apie tvarų vystymąsi ir sanglaudą, čia pat meldami tiesioginių užsienio investicijų, kurios yra ne kas kita, kaip netvarumą sėjančios divesticijos kituose pasaulio kraštuose (šiuos „išsunkus ir apleidus“) – ar tikimės nepatirti likimo ironijos? Dėkojame kapitalistams už „kuriamas“ darbo vietas – taip, tiems patiems „humanitarų humanitarams“, kurie, jei tik galėtų, visas tas darbo vietas sunaikintų akimoku (nieko asmeniškai, paprasčiausia sąnaudų mažinimo logika). Leisti vieniems pelnytis, vadinasi, leisti kitiems netekti – sujunkime pagaliau šias dvi padėtis kaip du susisiekiantčius indus į mąstymo ir elgesio principą – įvairiais minties būdais, įvairiose veiklos srityse. Ar tikrai tokio principo geidžiame, ar į sveikatą jis mums, ar veikiau į ligą?

Šie klausimai nėra retoriniai, podraug nėra ekonominiai, nėra politiniai, nėra socialiniai inžineriniai, nors sąvokų panašumas galėtų įtaigauti kitaip. Pirmiausiai jie yra doroviniai arba etiniai. Juos nuo-

dugniau svarstysiu kituose savo darbuose, skelbtinuose netolimoje ateityje. Iš geležinių sovietmečio uždangų ištrūkusi Lietuva iškart pateko į gudriai suregztas kapitalistinės sistemos pinkles – sistemos, kurios dinamiką, remdamasis Wallersteinu, nagrinėjau šiame straipsnyje. Atrodytų, kad mums, lietuviams, užtektų perskaityti vieną kitą kapitalizmo veiksenos chrestomatiją, kad tas kapitalistinės pinkles nusimestume ir dar kitiems išmoktume paspėsti. Raginčiau taip negalvoti. Tokiais neramiais laikais, kokiais gyvename, įprastinė jūreivystė audringoje globalių įvykių jūroje nebegalima. Čia nebelikę vėjų – tik skersvėjai. Būtų neapdairu tiesiog sekoti paskui pasaulį, „autoritetingųjų Vakarų“ įkandin, mėgdžiodant istorines praktikas, kurių galiojimas laikas – jau pasibaigęs! Pernelyg daug faktų byloja, pernelyg daug šviesių protų įspėja, jog pasaulis šiandien išgyvenąs dramatiškų permąnų laikotarpį ir, tiesą sakant, nelabai dorai žinąs, nei kur einąs, nei juolab, kaip ten nusigausiąs. Kaip tokiam laikotarpyje elgtis? Turbūt kaip ir visais kitais laikais – mąstyti savarankiškai.

Tą visuotinių pokyčių ir nežinomybės metą, tą pleišėjančios sistemos chaosą, krečiantį dabartinį pasaulį Wallersteinas jautriai perteikia šioje pastraipoje:

„Esame ties triguba lūžio riba.

Pasaulinis kapitalizmas išgyvena ilgalaikį struktūrinį pelno traukimąsi, o pagrindinis institucinis kapitalizmo ramstis, naujųjų amžių valstybė, nuožmiai puolama. Pažinimo sąranga, sukurta šioje kapitalistinėje pasaulinėje sistemoje ir paversta šiosios intelektiniu pagrindu, irgi nuožmiai puolama. O tarpvalstybinė sistemos talpykla

patiria vieną periodinių savo per-
tvarų, tačiau šįkart tokia, kuri pa-
čią talpyklą gali ne tik sutvirtinti,
bet ir išklibinti. Trumpai tariant,
esame ne eiliniame tarpsnyje, kai
persidalijama vietomis esamoje
sistemoje, o ypatingame, perei-
namajame, kai smunka vienokia
sistema ir mezgasi kitokia“.⁴⁶

Tą „kitoniškumą“ galima vaizduotis
ryškesniais arba švelnesniais tonais – vaiz-
duotės polinkį lems asmens žinios, baimės
ir potroškiai. Wallersteinas kartoja dvi
raidos alternatyvas – geresnės arba bloges-

nės sistemos link. Nemažiau tikroviška ir
trečia galimybė sistemai likti labai panašiai
į esamą, tegul ir persiritus per skausmin-
gų sukrėtimų ruožą: plėsdami fizinio ir
simbolinio pasaulių ribas, kursime neva
kitokio (išorinio) gyvenimo regimybę, o
neatsisirdami aistringajam ir godžiajam
žmogaus pradams, tebevilksime to paties
(vidinio) gyvenimo jungą. Lemtingiausias
pokytis nuo Didžiosios Prancūzijos re-
voliucijos galimai būsiąs tas, kad po kelis
šimtmečius trukusių bergždžių geresnės
santvarkos paieškų, pagaliau nurimsime,
dygiai suvokę, jog visuomeninėje plotmėje
pokyčiai (į gerą), deja, negalimi, užtat ga-
limi technologijoje, į kurią ir dėsimė viltis,
vis mažiau vilčių dėdami į pačius save.

46 Wallerstein, I. *Contemporary Capitalist Dilemmas, the Social Sciences, and the Geopolitics of the Twenty-first Century*, p. 141.

Literatūra

Budget of the U.S.

Government: Fiscal Year 2014. Washington, DC: U. S. Government Printing Office, 2013.

Caves, R.E., *Creative Industries: Contracts between Art and Commerce*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000.

D’Orazio, D. „Gmail Now Has 425 Million Total Users,“ *The Verge*, Vox Media, Inc., 28 June 2012, <<http://www.theverge.com/2012/6/28/3123643/gmail-425-million-total-users>>, žiūrėta 2014 m. sausio mėn. 17 d.

Florida, R. L. *The Rise of the Creative*

Class: And how It’s Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life. New York: Basic Books, 2002.

Fowler, G. A. “Facebook: One Billion and Counting,” *The Wall Street Journal*, New York, October 4, 2012, <<http://online.wsj.com/news/articles/SB10000872396390443635404578036164027386112>>, žiūrėta 2014 m. sausio mėn. 17 d.

Goldin, C., L. F. Katz, *The Race between Education and Technology*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2010.

Fukuyama, F. *The End of History and the Last Man*. New York: The Free Press, 1992.

Hesmondhalgh, D. *The Cultural Industries*. London: SAGE Publications Ltd, 2007.

Highfield, R. “Colonies in Space May Be Only Hope, Says Hawking,” *The Telegraph*, 16 October 2001, <<http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/1359562/Colonies-in-space-may-be-only-hope-says-Hawking.html>>, žiūrėta 2014 m. sausio mėn. 18 d.

Howkins, J. *The Creative Economy: How people Make Money from Ideas*. London: Penguin, 2001.

Kaplan, S. N., J. D. Rauh. Family, Education, and Sources of Wealth among the Richest Americans, 1982–2012. *American*

Economic Review, 2013, t. 103(3), p. 158–62.

Кондратьев, Н. Д. Большие циклы конъюнктуры. *Вопросы конъюнктуры*. М., 1925. Т. I. Вып. 1.

Lovejoy, A. O. *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*. New York: Harper & Row, Publishers, 1965.

“Mankind Must Colonize Other Planets to Survive, Says Hawking,” *Daily Mail*, London, 2006-12-01, <<http://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-419573/Mankind-colonise-planets-survive-says-Hawking.html>>, žiūrėta 2014 m. sausio mėn. 18 d.

“NASA’s Griffin: ‘Humans Will Colonize the Solar System,’” *Washington Post*, September 25, 2005.

Nagayama, F. Inequality Among the Forbes 400 and U.S. Households Overall. *Research Rap: Special Report*, Research Department, Federal Reserve Bank of Philadelphia, July 2013.

Neubauer, Deane, “Mixed Blessings of the Megacities,” *Yale Global Online*, Sept. 24, 2004, <<http://yaleglobal.yale.edu/vi/node/2002>>, žiūrėta 2013-10-15.

Platonas, *Kratilas*, vertė Mantas Adomėnas, Vilnius: „Aidai“, ALK, 1991.

Stepukonis, A. Francis Fukuyama: į paskutinę santvarką, į poistorinį pasaulį, į metacivilizaciją. *Kultūrologija 16. Rytai–Vakarai: komparatyvistinės studijos VIII*, sud. A. An-

drijauskas. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2008, p. 27–56.

Stepukonis, A. Idėjų istoriografijos gimimas: Arthur Oncken Lovejoy. I dalis. *Logos*, 2005, t. 42, p. 130–43.

Stepukonis, A. Nuo „metacivilizuoto“ prie „civilizuoto“ globalėjimo? Kelios pastabos, perskaičius Fukuyamą. *Rytai – Vakarai: komparatyvistinės studijos XI. Kultūrų sąveikos*, sud. Antanas Andrijauskas. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2011, p. 54–66.

Stepukonis, A. Pasaulinė naujųjų amžių sistema statiniu pjūviu: Immanuelio Wallersteino įžvalgos. *Logos*, t. 73, 2012, p. 143–152.

Stepukonis, A. Skrydis su Immanueliu Wallersteinu, arba kaip pasaulinė sistema pateko į blaškos zoną. *Logos*,

t. 72, 2012, p. 99–108. *The State of World Population 2011*, New York: UNFPA, 2011.

Wallerstein, I. After Developmentalism and Globalization, What? *Social Forces*, 2005, t. 83(3), p. 1263–1278.

Wallerstein, I. A Left Politics for the 21st Century? or, Theory and Praxis Once Again. *New Political Science*, 2000, t. 22 (2), p. 143–159.

Wallerstein, I. “China and the World System since 1945”, pranešimas skaitytas mokslinėje konferencijoje „Making Sense of the China - Africa Relationship“, vykusioje Jeilio universitete, Henry’o Luce’o Hallo auditorijoje 2013 m. lapkričio mėn. 18 d. Wallerstein, I. Contemporary Capitalist Dilemmas, the Social Sciences, and the Geopolitics of the Twenty-first Century.

Canadian Journal of Sociology/Cahiers canadiens de sociologie, 1998, 123(2/3), p. 141–158.

Wallerstein, I. Soft Multilateralism. *The Nation*, 2004, p. 14–20.

Wallerstein, I. “The Development of an Intellectual Position,” <<http://www.iwallerstein.com/intellectual-itinerary>>, žiūrėta 2009 m. lapkričio mėn. 3 d.

Wallerstein, I. The World-System after the Cold War. *Journal of Peace Research*, 1993, t. 30, p. 1–6.

Wallerstein, I. Armand Clesse (eds.), *The World We Are Entering, 2000–2050*. Amsterdam: Dutch University Press, 2002.

Wallerstein, I. *World-Systems Analysis: An Introduction*. Durham and London: Duke University Press, 2004.